

SIPOS HÉDI

„Az orosz filozófia Puskinja”¹

FARKAS ZOLTÁN: VLAGYIMIR SZOLOVJOV

2012-ben, az Attraktor Könyvkiadó gondozásában jelent meg Farkas Zoltán Vlagyimir Szolovjovról, az első rendszeralkotó orosz bölcseletről szóló könyve. Szolovjov (1853–1900) az orosz kultúra egyik meghatározó alakja – a kultúráé, mivel hatása a filozófia keretein túl mutat: az egyetemes egységről, keresztény univerzalizmusról, az Isteni Bölcsességről, azaz Sophiáról, illetve az Istenemberségről vallott tanai, kérdésfelvetései termékenyítőleg hatottak a vallásbölcseletben és az irodalomban egyaránt. Az utána következő nemzedékek vagy elmélyítették filozófiájának bizonyos aspektusait, vagy polemizáltak vele, de tanításait nem kerülhették meg.² Farkas Zoltán könyvének egyik fontos érdeme, hogy sorra veszi Szolovjov azon alkotásait, melyekben a legkoncentráltabban jelennek meg a filozófus gondolati rendszerének fő vonásai, eszméi, s közben mindvégig hű marad az orosz bölcselet módszeréhez, ezáltal hitelesen közvetíti azt. Aprólékosan körüljárja a felvetett kérdéseket, elképzeléseket, tömören bemutatja azok (filozófia)történeti előzményeit, gyökereit, értelmezi, hogyan kerültek be és miként módosultak, milyen új jelentést nyertek Szolovjov rendszerében, majd pedig (más, részben külföldi Szolovjov-kutatók által is felvetett problémák mentén, azokkal összhangban) kritika alá veti a bölcselet elgondolásait. E kritika egyrészt megvilágítja Szolovjov kísérletének az orosz filozófiai gondolkodáson belüli egyedülálló voltát és jelentőségét, másrészt azonban rámutat az általa kidolgozott rendszer következetlenségeire, ellentmondásaira is. A szerző a Szolovjovról szóló szakirodalom mélyreható ismerete révén olyan komplex néző- (avagy kiinduló) ponttal rendelkezik, ami lehetővé teszi a téma sokrétű, sokoldalú megközelítését.

A mű első része Szolovjov életútját követi végig, ami kiegészül a filozófus külső vonásainak, összetett személyiségének leírásával, kiemelve azon jegyeket, melyek bizonyítják, hogy a bölcselet elgondolásai saját életében, jellemében is kifejeződést nyertek. Az átlagostól eltérő, a hétköznapokban nehezen kiigazodó, ebből fakadóan kissé esetlen, de szimpatikus, szerethető figura rajzolódik ki, akinek irodalmi tükröződését a vele szoros, mély barátságban álló Dosztojevszkij nem egy regényének főszereplőjében is megtalálhatjuk. A külső, tényszerű adatok és történések ellenében fontosabbnak, számottevőbbnek tűnnek a belül lezajló, gyakran misztikummal áthatott események, fordulatok. Ilyen az „Örök Kedvessel” történő három találkozás, amely egyrészt meghatározta a bölcselet sophiológiai elképzeléseit, másrészt pedig bizonyosságul szolgált arra, hogy az intuíció, az ihletett állapot révén lehetséges a Sophiával

¹ „...Szolovjov volt az első eredeti orosz filozófus, miként az első orosz, nemzeti költő Puskin volt.” – L. M. Lopatyin. Lásd: Farkas Zoltán: *Vlagyimir Szolovjov. Az első rendszeralkotó orosz bölcselet*. Mária-besnyő, Attraktor Kiadó, 2012. 75.

² *Az orosz vallásbölcselet virágkora. Tolsztojtól Bergyajevig.*; válogatta: Török Endre. Budapest – Piliscsaba, Vigilia Kiadó, 1999. 9., 12..

való személyes találkozás, kapcsolat. A misztikus elragadtatottság élménye a filozófus utolsó éveiben is jelen volt, ám ekkor már nem Sophia, hanem az ördög „látogatta meg”, aminek hatására a filozófiájában hiányként értelmezett rosszal már mint önálló lényeggel, tartalommal bírival kellett számolnia. Szolovjovot többen „kétlakinak” tekintették, aki nemcsak az evilágba, hanem az „ezen túli szférába” is bejáratos – ebből eredeztethető az egyoldalúságot elvető univerzális, organikus látásmódja, az ellentétesnek tűnő elemek kibékítésének igénye. Mindez saját szellemi útkeresésében is realizálódik, hisz a már gyermekként a Szentek életét tanulmányozó Szolovjov lázadó korszakában a materializmus, pozitívizmus befolyása alatt megkérdőjelezi a vallási igazságokat, majd a megnyugvó ifjú az egyetem történet-filológiai, majd természettudományi karán át végül eljut a filozófiáig, teológiáig. Az orosz gondolkodó maga is hosszú, fordulatokban gazdag utat járt be teoretikus bölcselétének kialakításáig, így az egymással szembenálló eszmék áthatotta időszakokat is megélt Szolovjov saját példájával volt képes alátámasztani, hogy a szintézis megeremtése, az organikus gondolkodás igenis lehetséges.

A magát a filozófust bemutató fejezet után a Szolovjov által létrehozott bölcséleti rendszer ismertetése következik. Szolovjov munkásságában három korszakot szokás megkülönböztetni: a felkészülés időszakát (teozófikus), az utópikus szakaszt (teokratikus), valamint a záró periódust (teokráciából való kiábrándulás). Farkas Zoltán ezen korszakokhoz egy-egy művet rendel hozzá, melyek segítségével felvázolja, magyarázza Szolovjov elgondolásait. E korszakokra (fejezetekre) bontott életműhöz azonban hozzárendeli a mindenegység elvét is, s próbálja láttatni, hogy ezen alkotói időszakok szervesen nem különülnek el egymástól; egyetlen egységes gondolatmenetet képeznek. Mindezt megelőzi egy, a modern orosz bölcsélet kialakulásának feltételeiről, körülményeiről szóló rövid, átfogó filozófiai kitekintés, amely elhelyezi Szolovjovot kora gondolkodóinak közegében. Farkas Zoltán így rámutat arra, hogy milyen gyökerekből táplálkozik a filozófus gondolati rendszere, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük: hogyan és mennyiben haladta meg az őt megelőző mind orosz, mind „nyugati” bölcselők elgondolásait. Másrészt azt is megvilágítja, milyen hatalmas tudásanyaggal rendelkezett Szolovjov, s mekkora feladatot vállalt magára, amikor szerteágazó ismereteit rendszerében közös alapra kívánta helyezni, s egyetlen cél megvalósításának szolgálatába kívánta állítani.

A XIX. század eleje különösen fontos az orosz filozófia fejlődésének szempontjából. Nagy Péter reformjai, majd Oroszország nagyhatalmi pozícióba kerülése ráirányították a figyelmet az ország jövőjének kérdésére, aminek megválaszolásához tisztázni kellett az orosz nemzeti tudat mibenlétét, Oroszország és a Nyugat viszonyát. Az orosz bölcsélet néhány évtized alatt számos nyugati irányzattal gazdagodott, de már viszonylag korán felmerült az eredetiség igénye. Mind szükségesebbé vált az egyes gondolatok szisztematikus rendezése, amit a gyakorlatban elsőként Szolovjov vitt véghez, hisz az ő rendszerét megelőzően a fontos kérdéseket különféle (s kevésbé egységes) filozófiai körök, irodalomkritikusok, publicisták, írók tárgyalták.³ Az 1848-as forradalmi hullám azonban az értelmiségi körök feloszlását, a filozófiai tanszékek bezárását, a cenzúra megerősödését eredményezte, aminek hatására az orosz bölcsélet új színterévé jó időre az irodalom vált.

Ezt követően Farkas Zoltán az orosz vallásbölcsélet történetét ismerteti, amit elengedhetetlennek tart, mivel Szolovjov a teológiát és a filozófiát egymás függvényében tanulmányoz-

³ P. P. Aprisko: Az orosz filozófia története. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 155–156.

ta. A teológiai akadémiákon a XIX. század elején megindult a teológiai hagyomány filozófiai alapú értelmezése, s igyekeztek a Nyugat filozófiai gondolkodását is tanulmányozni, ezáltal közös nevezőre hozni az isteni kinyilatkoztatást és a racionalizmust. A századfordulón az isteni-emberi szféra közelítésére, szintézisére tett kísérletek során olyan csoportosulások jöttek létre, mint pl. az istenkeresők (Merezskovszkij, Bergyajev, Rozanov), istenépítők (Lunacsarszkij, Gorkij) mozgalma, illetve a Szolovjov előadásai alapján meggyökerező Istenembség koncepciója.

A könyvben a történeti áttekintés, a korszellem megidézése után az egyes gondolkodók, filozófusok számbavétele következik, akik az orosz bölcselő elődeinek tekinthetők. E hatástörténet két részre oszlik: először az egyetemes, majd az orosz gondolkodástörténet szolovjovi rendszerben történő megjelenését taglalja a szerző, s próbálja tisztázni, hogy nem az elődök gondolatainak pusztá átvételéről, beemeléséről van szó, hanem az azok kritikai felülvizsgálatát követő új rendszerbe való rendezéséről, melyben az elemek nem csak új helyet, megvilágítást, de a másik elemmel való kölcsönös, szerves kapcsolat révén új jelentést és jelentőséget is nyernek.

Szolovjovra a filozófia egyetemes történetének képviselői közül olyan gondolkodók, illetve irányzatok hatottak, mint Platón, a plotinizmus, a patrisztika, a teozófikus-gnosztikus-kabbalista irodalom, a nyugati racionalista bölcsélet (Descartes, Spinoza), a klasszikus német filozófia (Kant, Schelling, Hegel), Comte pozitivizmusa, valamint Schopenhauer és Hartmann, de reflektált Nietzsche filozófiai elképzeléseire is. Ami az orosz hatástörténetet illeti, úgy elmondható, hogy az már a családjában, Szkovoroda által kezdetét veszi (aki anyai ágon rokona volt), majd az ún. „hatvanasok nemzedékével” folytatódik (Herzen, nihilisták). Első filozófiai korszakában a szlavofil tanok befolyása érződik, de a nyugatos irányzat felé közeledő Csaadajev is hatott rá. Szintén meghatározónak tekinthető Dosztojevszkijjel kötött barátsága. Egy ideig Fjodorovval is egyetértett, míg rá nem jött, hogy a „közös ügy filozófiája” nem vallási, hanem tudományos alapokon nyugszik. Egyetemi, teológiai professzorai közül a Jurkevicsel és Kudrjavcev-Platonovval való kapcsolata jelentős.

A harmadik fejezet azt a szellemi ívet mutatja be Szolovjov életében, melynek kezdőpontját a nyugati filozófia áttekintése jelentette (*A nyugati filozófia válsága* c., 1874-es magiszteri dolgozatát is ennek a témának szentelte), s amit a *La Sophia* (1875–76) megírása követett – az első olyan műve, ami már nem a bölcséleti rendszerek kritikáját adja, hanem Szolovjov önálló, az egyetemes egyházra vonatkozó nézeteit fejt ki. Ezen elgondolása az *Előadások az Istenembségről* c. munkájában teokratikus utópiává teljesedik.

Farkas Zoltán először a szolovjovi rendszer kiindulópontjait, alapvető koncepcióit vázolja fel. Szolovjov a filozófia feladatát abban látta, hogy a nyugati filozófia válságát meghaladva, valamint az elmélet-gyakorlat, tudás-cselekvés, gondolat-valóság közötti összhangot megteremtve egy új, egyetemes szintézist hozzon létre, mely elvezet a teljes tudáshoz. Gyakorlati idealizmusa értelmében a világ átformálását nem egyszerűen elméleti síkon kezelte, hanem annak tényleges realizálását tűzte ki célul. Komplex, organikus szemléletének alapja a mindenegységről, azaz a jó, az igaz és a szép harmonikus kapcsolatáról, a vallás, a tudomány és a művészet szerves egységéről szóló tan volt; abszolút vonatkoztatási pontnak csakis a létezővel kialakított belső egységet, a konkrét mindenegy-et ismerte el. Szorgalmazta a görög egység szemlélet krisztianizált változatához való visszatérést, minek következtében magát az Abszolútumot is kettősnek tüntette fel, mely egyrészt mint Szellem (az abszolút egység elve),

másrészt pedig mint anyag (sokféle lét, formák) nyilvánul meg – tehát az anyag is az abszolút elv részévé válik filozófiájában.

Ezt követően a szerző igyekszik átfogó képet adni a Szolovjov rendszerében központi szerepet játszó Sophiáról, ami egyrészt elengedhetetlen a bölcseletről későbbi gondolatainak megértéséhez, másrészt viszont igen nehéz feladat is, mivel a Sophia-tant maga Szolovjov sem dolgozta ki, tisztázta kellően; filozófiájában Sophia több aspektusban jelenik meg: ő az Isteni Bölcsesség, az Örök Nőiség; egyesítő akarat, egyetemes erő, mely mindent átjár; Világlélek. Közvetítő az emberiség és Isten (az Abszolútum) között, biztosítja a transzcendens és az anyagi világ kapcsolatát. Szolovjov tételezte, hogy a tapasztalati valóság ugyanazon elemekből épül fel, amelyek az Abszolútumban örök idők óta benne foglaltatnak, a két világ közötti alapvető különbség ezen elemek elrendeződésében van – az ember feladata tehát az, hogy az eredeti, tökéletes létrendhez közelítsen, s végül visszaállítsa az egységet. A világfolyamat céljának is az univerzális-individuális közötti egység helyreállítását teszi meg, melynek elérése egyedül az embernek adatott meg. A Sok és az Egy között egyrészt Sophia biztosítja a kapcsolatot, másrészt pedig az Istenemberség eszméje, mely szerint Isten és ember társak a teremtésben, mivel az ember nélkül Isten sem teljesebbé válhat. Farkas Zoltán úgy látja, a bölcseletről egyik legnagyobb érdeme, hogy az Isten-ember közötti bensőséges, szinte egyenrangú viszony ilyen elképzelésével az emberi öntudat olyan, egészséges alapját teremtette meg, mely számára is biztosította azt az optimizmust, mely (a feltételezésekkel ellentétben) élete végéig jellemző volt rá.

Ezután az 1878–81 közötti időszakot meghatározó, Szolovjov Istenemberségről szóló elgondolásainak bemutatása következik, melyet a filozófus egy előadás-sorozat keretein belül fejtett ki, ezzel is kifejezve a filozófia életszerűvé, gyakorlativá tételére való törekvését, mivel hallgatóságát a kérdéssel, a szellemi tapasztalás révén cselekvésre kívánta ösztönözni. A nyomtatásban is megjelent mű, az *Előadások az Istenemberségről* a szlavofil örökség summázata s egyben meghaladása is. Benne foglaltatik ugyan a Kelet („embertelen Isten”) és Nyugat („istentelen ember”) kettősségének problémája, de Szolovjov kiáll a Nyugat értékei mellett, ugyanakkor a Kelet hibáit is kidörmöli. A kettő közti közvetítőnek a Szlavóságot, azon belül is az orosz népet jelöli meg mint „harmadik erőt” (mely szintén a szlavofil nézetekből fakadó, Oroszország messianisztikus rendeltetésére vonatkozó koncepció), ám hangsúlyozza: ahhoz, hogy az orosz nép véghez tudja vinni feladatát, legelső sorban is maguknak az embereknek kell átalakulniuk, emellett a Nyugattal való összefogást is elengedhetetlennek tartja. Az Istenemberség fogalmát Szolovjov használja először filozófiai terminusként, s a következőképp definiálja: „Isten, aki felveszi az emberi természetet”.⁴ Ennek első realizálódása Jézus Krisztus, ám ha az ember képes megújulni, az isteni akaratot (azaz a szeretetet) belső törvényként érvényesíteni magában, akkor már a földi lét keretein belül megvalósíthatja Isten országát. Ezen elgondolás szorosan összefügg Szolovjov történelemszemléletével, mivel a történelmi folyamat lényegét, célját is az Isten-ember közötti egység visszaállításában látja, amelyre egyedül az ember képes. Az Istenemberségről szóló tana az 1880-as években teljesebbé válik a szabad teokrácia (egyház, állam, gazdaság egyesítése) utópiájává, melyben az az elgondolás dominál, hogy az ember tökéletesedése elvezet az Egyetemes Egyház kialakulásához, mely felszámolja az államiságot azáltal, hogy magába vonja az államot, gyakorlatilag

⁴ Farkas Zoltán: *Vlagyimir Szolovjov. Az első rendszeralkotó orosz bölcseletről*. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2012. 214.

szervesen egyesül vele. Szolovjov a kor történelmi realitásaival szembesülve azonban lassan elidegenül attól, hogy Isten országának közeli eljövételében bízson; az 1891-es éhínség hatására végképp kiábrándul teokratikus utópiájából. Optimizmusa mégsem tűnik el, hisz nem végleg számol le az Istenemberség, valamint Isten országa megvalósításának lehetőségével és lehetőségességével, csupán más dimenzióba, a történelmi kereteken túlra teszi át ezek realizálódásának terét és idejét.

A következő két, rövidebb fejezetben Szolovjov organikus etikáját, valamint esztétikáját, költészetét és szerelemfilozófiáját mutatja be a szerző. Erkölcsbölcseletét *Az elvont elvek kritikája* (1877–80) c. művében kezdte el kifejteni, ám morálfilozófiai nézetei az ezt követő évek során jelentős változáson mentek keresztül, melyet *A jó igazolása* (1897) c. munkájában foglal össze. Szolovjov kiállt az etika autonóm volta mellett. Az erkölcs alappilléreinek a szűgyen, a sajnálat és a tisztelet érzését tette meg; a szűgyen az ember anyagi jellegéből fakad, s arra ösztönöz, hogy a materiálistól valamilyen magasabb létrend felé törekedjünk; a sajnálatnak, részvétnak az emberek közti kapcsolatokban, ezáltal a társadalmi életben van fontos szerepe, míg a tisztelet a vallásos érzést előlegezi meg. Szolovjov elvetette mind a tolsztoji elvont moralitást, mind a nietschei immoralitást – ezeket „elvont elveknek” tartotta.

Esztétikai meglátásai is a mindenegység elvére épülnek, melynek értelmében a szépség, valamint az alkotó tevékenység (a művészet) rendeltetése is abban áll, hogy közvetítsen az isteni és a természeti, emberi szféra között, ezáltal újrateremtve az Abszolútum egységét. Az ember a jó és a szeretet (igazság) révén csak a maga világát tudja újjáalakítani, de a teljes egységhez a természet, az anyag átszellemítése is elengedhetetlen – ez válik a szépség feladatává. Ennek előtte csak Csernisevszkij írt átfogóan az esztétikáról, s Szolovjov művészetről, illetve szépről vallott nézetei mentén megindult a XIX–XX. század fordulóját meghatározó irodalmi irányzat, a szimbolizmus kialakulása, melynek második, ifjabb nemzedéke (Vjac. Ivanov, A. Belij, A. Blok) tanítómesterének tekintette a filozófust.

Az orosz bölcselet *A szeretet értelme* (1892–94) c. művében fejti ki a szeretet, illetve a szerelem egységesítő, organizáló erejére vonatkozó nézeteit, s beemeli Erőszót az orosz gondolkodásba. A szerelemben olyan erőt lát, mely segítségével az ember (részben) képes kibővíteni az egoizmust, mivel a szerelemben a másikat szellemiként és anyagiként egyaránt szereti, ezáltal megszűnik e kettő széttagoltsága. S mivel a tökéletes egységben feloldódik a halál, így az igaz szellemi szerelem az üdvözülés feltételévé is válik egyben.

Szolovjov gondolatrendszerének bemutatását a filozófus utolsó nagy, *Az Antikrisztus története. Három beszélgetés a háborúról, a haladásról és a történelem végéről* (1900) c. művének részletes tárgyalásával zárja a szerző. A fejezet a *Három beszélgetés* keletkezésének bemutatásán, felépítésének elemzésén, értelmezésén túl az Antikrisztus-motívum európai gondolat körben való megjelenéseit, valamint a Szolovjov és Dosztojevszkij Antikrisztus-ábrázolásában való hasonlóságokat és eltéréseket is taglalja.

Az orosz bölcselet e harmadik korszakát illetően többen (főleg kortársai közül) úgy vélték, hogy gyökeresen megváltozott Szolovjov nézőpontja: kiábrándult a világból, eltűnt optimizmusa, s teokratikus utópiája borúlátó, világvégére vonatkozó prognózisoknak adta át a helyét. Farkas Zoltán mindvégig egységes egészként kezeli a szolovjovi életművet, s már a korábbi fejezetekben is megjelöli azokat a kisebb-nagyobb változásokat, melyek megalapozták az Antikrisztusról szóló elbeszélést, bizonyítva ezzel is az orosz bölcselet világnézetének koherens voltát.

Szolovjov elgondolásainak lényege, optimizmusa, az emberbe vetett bizalma és hite töretlen maradt; egyetlen jelentős, elemi változásról lehet csak beszélni: utolsó egyiptomi útját követően (amikor „találkozott” az ördöggel) felülbírálta a rosszról alkotott fogalmát, s azzal most már mint reális, valóságos erővel számolt, mely a létben három (individuális, társadalmi, fizikai) szinten jelentkezik. Ez a fordulat azonban csak fokozta a rossz elleni harc követelményét, hisz a történelem végcéljának továbbra is Isten és ember egyesülését, az Egyetemes Egyháznak, Isten országának megvalósulását tekintette. Belátta azonban, hogy mindez csak a történelem keretein túl valósítható meg, előfeltétele pedig a rossz végső kiteljesedése. A rosszat nem kiiktatni akarta, épp ellenkezőleg: mint mindennek, a rossznak is meghatározó szerepet és jelentőséget tulajdonított. Optimizmusra vall az is, hogy a rosszat felismerhetőnek tartotta, ami által a legyőzése is lehetségessé válik. Történetében az Antikrisztus a jó *emberi* ellenfeleként jelenik meg, akiben a rossz saját, tudatos választásának az eredménye. Nem agresszív zsarnok, épp ellenkezőleg: a békét hirdeti, vezetése alatt létrejön az Egyesült Európai Államok, végül a vallási felekezetek is egyesülnek – ám mindez a belső hit, a jó hiányában történik. Az Antikrisztust szépnek, erősnek festi meg Szolovjov, amellyel Nietzsche emberfeletti emberére utal, ám olvasatában a tolsztojánizmus is antikrisztusi jelleget képvisel. Szolovjov elbeszélésében az Antikrisztus diadalát végül bukása követi, ami a történelmi kor beteljesedését, egyúttal végét jelenti. Azonban korántsem az emberiség katasztrófájáról van szó, hisz a rossz bukását Jézus második eljövetele, az Égi Egyház győzelme követi – ám az ebben megmutatkozó távlatokat Szolovjov korán bekövetkező halála miatt már nem tudta kifejteni.

Farkas Zoltán könyve több szempontból is kulcsot jelent a szolovjovi filozófia megértéséhez, befogadásához, mivel mind tartalmában, mind struktúrájában, felépítésében párbeszédben áll azzal, amit az orosz filozófus képviselt. Elmondható róla, hogy olyan organikus egész, melyben a részek (és részletek) szorosan kapcsolódnak egymáshoz, egyik a másik nélkül nem, vagy csak nehezen értelmezhető. A mű letisztultan tárja fel a bölcselő néha zavarosnak ható gondolatmenetét, igyekszik következetesen használni a filozófus fogalmait, mindig jelezvén, ha adott terminus jelentésében változás lépett fel az idők során. Ezáltal jó és biztos alapot nyújt ahhoz, hogy megértsük mind Szolovjov, mind az őt követő filozófiai, vallásbölcseleti, illetve (az orosz ezüstkör) irodalmi elgondolásait, melyek a bölcselő alapvető tételeiből indultak ki, azokat gondolták, fejlesztették tovább. Emellett arra is rámutat, hogy Szolovjov nemcsak az orosz, hanem az egyetemes kultúra, s nem is csak a múlt, hanem a jelen problémafelvetéseinek, kérdéseinek szempontjából is jelentős, mivel olyan aktuális problémákra, kérdésekre irányítja rá a figyelmet, mint az ökomenizmus vagy a koevolúciós stratégia kidolgozása.